

دانشگاه یزد
دانشکده‌ی زبان و ادبیات
گروه زبان و ادبیات عربی

پایان نامه
جهت دریافت درجه‌ی
کارشناسی ارشد زبان و ادبیات عرب

بررسی و مقایسه‌ی اندیشه‌های صعائیک در شعر جاهلی و
عیّاران در کتاب سمک عیّار

استاد راهنما
دکتر رضا افخمی عقدا

استاد مشاور
دکتر فاطمه قادری

پژوهش و نگارش:
صفورا آموزگار

بهمن ۱۳۹۰

الكَمَالُ لِلَّهِ وَحْدَهُ

” إِنِّي رَأَيْتُ أَنَّهُ لَا يَكْتُبُ أَحَدٌ كِتَابًا فِي يَوْمِهِ، إِلَّا قَالَ فِي غَدِهِ، لَوْ غَيَّرَ هَذَا لَكَانَ أَحْسَنَ، وَلَوْ زِيدَ هَذَا لَكَانَ أَفْضَلَ، وَلَوْ تُرِكَ هَذَا لَكَانَ أَجْمَلَ، وَهَذَا مِنْ أَعْظَمِ الْعَبْرِ، وَهُوَ دَلِيلٌ عَلَى اسْتِیْلَاءِ النِّقْصِ عَلَى جَمَلَةِ الْبَشَرِ ” .

العماد الإصفهاني

تقدیم به

همه‌ی جوانمردان تاریخ

چکیده

به گواهی تاریخ، بشریت در هر برهه از زمان و در هر عرصه‌ای نیازمند ارزش‌های انسانی است. به ویژه در قرون معاصر که با پیدایش انقلاب‌های صنعتی و پیشرفت‌های سریع رایانه-ای، گرایش انسان به مادیات و جنبه‌های ظاهری به طور روز افزونی گسترش یافته و در نتیجه-ی این تغییر و تحول، رویکرد بشر روز به روز به ارزش‌های والای انسانی کمرنگ‌تر گشته است؛ که البته در این میان، نمی‌توان تلاش‌های غرض‌ورزانه‌ی عده‌ای سودجو را برای دامن زدن به این آشفتگی اخلاقی نادیده گرفت. این در حالی است که "انسان" و "ارزش‌های انسانی" موضوعی گسترده است که صفحات بسیاری از کتاب بزرگ تاریخ بشر را به خود اختصاص داده است و تأثیر پایبندی به این ارزش‌ها، به خوبی در تمامی دستاوردهای انسان، به ویژه در آثار ادبی که انعکاس تفکرات و بازتاب اندیشه‌های پدیدآورندگان آن می‌باشد، نمایان است.

این پایان نامه با موضوع "بررسی و مقایسه‌ی ارزش‌های اخلاقی در شعر صعالبیک و عیاران در کتاب سمک عیار" ابتدا با بهره‌گیری از مطالب کتاب سمک عیار که بزرگ‌ترین و قدیمی‌ترین سند به‌جا مانده در مورد عیاران است و اشعار شاعران صعلوک، چگونگی شکل‌گیری و دلایل گرایش افراد به این دو گروه را مورد بررسی قرار داده و پس از شرح اندیشه و اعتقادات آن‌ها، و نگاهی به زندگانی چند تن از مشهورترین افراد این دو گروه، با ذکر شواهدی از متون ادبی مذکور، میزان پایبندی افراد این دو گروه به ارزش‌های انسانی را مورد بررسی قرار داده و به مقایسه‌ی آن‌ها می‌پردازد و چنین نتیجه می‌گیرد که این دو گروه، علی‌رغم اینکه در بسیاری موارد از سوی افرادی که غالباً ثروتمندان و سران مرفّه جامعه بوده‌اند، به عنوان دزدانی قهار و بی‌رحم معرفی می‌شدند، تنها جوانمردانی بودند که دغدغه‌ی خاطرشان، دستگیری درماندگان و بازپس ستاندن حق مظلومان روزگار خود بوده است.

کلیدواژه‌ها: صعالبیک، عیاران، سمک عیار، جوانمردی

الملخص

القيم الإنسانية تشكل كل حياة الإنسان في حالة وعيه أو لا وعيه و هي مدار رسالات الأنبياء و محطّ انشغال الثوّار والمصلحين.

فمن يعتنق بهذه القيم يعكس تأثير هذا الإعتناق في كل أعماله و أفعاله ونحن خاصّة نشاهد تأثيره واضحا في الآثار الأدبية.

وشعراء الصّعاليك الذين جمعوا بين السيّف و القلم، جمعوا أيضاً بين التّشرد في القفار و الفيافي و عبّروا عن ذلك التّشرد بطرق فنيّة و صور شعريّة تتمّ عن قدرة فنيّة و رؤية اجتماعيّة نقديّة وأنهم خلال أبيات قصيدتهم يصوِّرون لنا في أكثر الأحيان هذه القيم الإنسانية.

فكانت الصعلكة احتجاجاً صارخاً على التّمييز الطبقي و نظام سوء توزيع الثّروات و نشأة جماعات العيّارين، كانت نتيجةً و إفرازاً طبيعياً للظّروف الاجتماعيّة والسياسيّة التي كانت قائمة في المجتمع كما كان الحال بالنسبة إلى الصّعاليك. نحن من خلال هذه الدّراسة نستفيد من قصائد الصّعاليك و من رواية سمك عيّار فنستنتج بأنّ الصّعاليك و العيّارين كانوا ذا نزعات انسانيّة و كانوا يعطفون على الفقراء و المساكين؛ رغم أنّهم يسمّون باللّصوص أحياناً.

الكلمات الرئيسية: الصّعاليك، العيّارون، سمك عيّار، الفتوة

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

مقدمه ۵

فصل اول : مبانی و کلیات تحقیق

- ۱-۱- تعریف موضوع (تعریف مسأله، هدف از اجرا و کاربرد نتایج تحقیق)..... ۳
- ۱-۲- سابقه تحقیق..... ۴
- ۱-۳- سؤالات پژوهشی..... ۶
- ۱-۴- روش تحقیق..... ۶

فصل دوم : نگاهی کوتاه به جامعه‌شناسی جنبش‌های اجتماعی

- ۲-۱- جامعه..... ۹
- ۲-۲- ارزش..... ۱۰
- ۲-۳- هنجارهای اجتماعی..... ۱۰
- ۲-۴- عوامل هنجارشکنی..... ۱۱
- ۲-۴-۱- عوامل طبیعی و جغرافیایی..... ۱۱
- ۲-۴-۲- عوامل اقتصادی..... ۱۲
- ۲-۴-۳- عوامل سیاسی..... ۱۳
- ۲-۵- جنبش‌های اجتماعی..... ۱۳

- ۲-۵-۱- ویژگی‌های اصلی جنبش‌های اجتماعی..... ۱۴
- ۲-۵-۲- نحوه‌ی شکل‌گیری جنبش‌های اجتماعی..... ۱۴
- ۲-۵-۳- طبقه‌بندی جنبش‌های اجتماعی..... ۱۴
- ۲-۵-۴- تبعیض و نابرابری اجتماعی..... ۱۵

فصل سوّم: صعاليك (بلند همتان خاک‌نشین)

- ۳-۱- نگاهی به واژه‌ی جاهلیّت..... ۲۰
- ۳-۲- شبه‌جزیره‌ی عربستان..... ۲۱
- ۳-۲-۱- موقعیت جغرافیایی..... ۲۱
- ۳-۲-۲- ساختار اجتماعی و سیاسی..... ۲۳
- ۳-۲-۳- ساختار اقتصادی..... ۲۷
- ۳-۳- بررسی لغوی واژه‌ی صعلوک..... ۳۱
- ۳-۴- مبانی اعتقادی-ارزشی گروه صعاليك..... ۳۴
- ۳-۵- شعر در عصر جاهلی..... ۳۴
- ۳-۶- نگاهی به شخصیت و اندیشه‌ی چند صعلوک مشهور..... ۳۷
- ۳-۶-۱- عروة بن الورد العبسي..... ۳۸
- ۳-۶-۲- تأبط شراً..... ۴۰
- ۳-۶-۳- شنفری..... ۴۱
- ۳-۶-۴- سلیك بن السّلکة..... ۴۲

فصل چهارم: عیّاران (رهزنان جوانمرد)

- ۴-۱- بررسی لغوی واژه‌ی عیّار..... ۴۹

۵۰	..... پیشینه‌ی عیّاری	۴ - ۲
۵۵	..... سیر تحوّل جنبش‌های عیّاران در ایران	۴ - ۳
۵۷	..... تشکیلات سازمانی عیّاران	۴ - ۴
۶۰	..... آداب پیوستن به جمع عیّاران	۴ - ۵
۶۱	..... شرایط و صفات عیّاری	۴ - ۶
۶۲	..... لباس و پوشش عیّاران	۴ - ۷
۶۳	..... عیّار پیشگان	۴ - ۸
۶۴	..... یعقوب لیث صفّاری	۴ - ۸ - ۱
۶۶	..... امیر طاهر	۴ - ۸ - ۲
۶۶	..... زهر	۴ - ۸ - ۳

فصل پنجم: کهن‌ترین اثر عیّاری

۷۲	..... روایت داستان	۵ - ۱
۷۳	..... معرفی کتاب سمک عیّار	۵ - ۲
۷۵	..... نگارش داستان	۵ - ۳
۷۶	..... خلاصه‌ی داستان	۵ - ۴
۷۶	..... شخصیت‌های داستان	۵ - ۵
۷۷	..... سمک	۵ - ۵ - ۱
۷۹	..... شغال پیل زور	۵ - ۵ - ۲
۷۹	..... محتوای داستان	۵ - ۶
۸۰	..... جادو و جادوگری	۵ - ۶ - ۱
۸۱	..... پریان	۵ - ۶ - ۲
۸۱	..... دین در داستان	۵ - ۷

- ۵ - ۸- تأثیر شاهنامه بر داستان..... ۸۲
- ۵ - ۹ - نام‌ها در داستان..... ۸۳

فصل ششم: بررسی، تطبیق و نتیجه‌گیری

- ۶ - ۱ - ایثار و از خودگذشتگی..... ۸۷
- ۶ - ۲ - مبارزه با ظلم..... ۸۹
- ۶ - ۳ - شجاعت و جنگاوری..... ۹۰
- ۶ - ۴ - پرورش نیروی بدنی و قوای جسمانی..... ۹۱
- ۶ - ۵ - کسب معیشت از طریق راهزنی..... ۹۲
- ۶ - ۶ - نام‌جویی..... ۹۳
- ۶ - ۷ - صبر و شکیبایی بسیار..... ۹۴
- ۶ - ۸ - رازداری..... ۹۵
- ۶ - ۹ - مهمان‌نوازی..... ۹۶
- ۶ - ۱۰ - تعاون و یاری..... ۹۷
- ۶ - ۱۱ - هوشیاری و ذکاوت..... ۹۸
- نتیجه‌گیری..... ۱۰۰
- خلاصه‌ی طرح پژوهشی به زبان عربی..... ۱۰۳
- کتابنامه..... ۱۲۱

نگاشته‌ای که با عنوان "بررسی و مقایسه‌ی اندیشه‌های صعالیکی در شعر جاهلی و عیاران در کتاب سمک عیار" پیش روی مخاطبان گرامی قرار دارد، به جریان شناسی و بررسی سیر تاریخی دو جنبش اعتراض‌آمیز عیاران ایران و صعالیکی عرب با محوریت داستان سمک عیار و اشعار صعالیکی می‌پردازد. در آغاز نگارش، هدف این پژوهش بر آن بود که بر مقایسه‌ی چارچوب اعتقادی دو گروه عیاران و صعالیکی تمرکز داشته باشد، اما کمبود منابع و پراکندگی بسیار مطالب که علی‌رغم تصور در آغاز راه رخ نمود، نگارنده را بر آن داشت که این فرصت اندک را غنیمت شمرده و تا آنجا که در بضاعت و توان است، سیر تاریخی این جنبش‌ها را مورد بررسی قرار دهد تا به عنوان منبعی هرچند ناچیز در اختیار جویندگان اخبار مردانگی و مروّت قرار گیرد.

فصل اوّل این پژوهش به مانند همه‌ی رساله‌ها، شامل مقدمه و مبانی تحقیق است، و در فصل دوّم به کلیّاتی در مورد چگونگی شکل گرفتن حرکت‌های اجتماعی، انواع آن و مسائل مربوط به جامعه‌شناسی این جنبش‌ها پرداخته شده است تا چارچوب سخن بر مخاطب آشکار شود.

فصل سوّم به بررسی موقعیت اقتصادی و اجتماعی و سیاسی عربستان در دوره‌ی جاهلی و نقش آن‌ها در چگونگی شکل‌گیری جنبش صعالیکی اختصاص دارد.

در فصل چهارم جریان‌شناسی عیاری و سیر تاریخی آن در دوره‌های مختلف تاریخ ایران مورد بررسی قرار گرفته است. در این فصل تلاش شده به طور مفصّل به بررسی پیشینه‌ی عیاری و ذکر تحولات آن در طول تاریخ ایران تا امروز پرداخته شده و قضاوت این مورد که چرا در تاریخ امروز ایران از این آیین خبری نیست، به عهده‌ی مخاطب گذاشته شده است.

لازم به ذکر است که نگارنده در جریان فصل‌های سوّم و چهارم کمتر به خود جرأت اظهارنظر داده و تنها به ذکر مطالب بسنده شده است. چرا که موضوع مورد بحث این دو فصل، بررسی جریان‌هایی تاریخی است که اطلاعات زیادی در مورد آن‌ها موجود نیست و اظهار نظر در این زمینه نیازمند احاطه به دانش تخصصی تاریخ است.

در فصل پنجم به معرفی کتاب سمک عیار و مؤلف و راوی آن پرداخته و خلاصه‌ای کوتاه از این داستان پنج جلدی ذکر شده است. علاوه بر آن سعی شده محتوای داستان نیز اندکی معرفی شود تا خواننده با فضای داستان آشنا گردد.

در فصل ششم کوشش شده است عقاید صعاليک عرب و عياران ايران با مراجعه به اشعار جاهلی که آيينه‌ی تمام‌نمای زندگی صعاليک است و داستان سمک عيار که کهن‌ترين اثری است که اطلاعاتی در مورد عياران ايران در اختيار ما قرار می‌دهد، بررسی شده و به مقایسه-ی چارچوب عقایدی این دو گروه پرداخته شود. پر واضح است در صورتی که خواننده‌ی گرامی فصل‌های پیشین را مطالعه نموده باشد، خود به مشترکات آشکار عقاید دو جماعت مورد بحث پی خواهد برد.

در زمینه‌ی منابع فارسی استفاده شده، از مقالات دکتر خانلری که برای نخستین بار به نسخه‌ای از کتاب سمک عيار دست یافت و علاوه بر انتشار مقدمه‌ای ارزشمند بر آن نگاشت، از مقالات دکتر محمدتقی بهار و فرزند ایشان دکتر مهرداد بهار، بسیار سود بردم و در نگارش فصل دوم اطلاعات کتاب کهن الأغانی و نوشته‌های محقق افغانی دکتر غلام حیدر یقین با عنوان "آیین عياری و جوانمردی" بسیار مرا یاری نمود. گفتنی است دکتر یوسف خلیف و دکتر حسین عطوان در مورد صعاليک عرب تحقیقات موثق و مفصّلی در قالب کتاب به زبان عربی ارائه نموده‌اند که منابعی پر محتواست و ترجمه‌ی آن‌ها به زبان فارسی مثمر تر خواهد بود. امید که به همت پژوهشگران و مترجمان صاحب‌نظر، ترجمه‌ی این آثار نیز به زودی به زیور طبع آراسته گردد.

در پایان، بر خود لازم می‌بینم از استاد گرامی راهنمای این پروژه دکتر رضا افخمی، که اگر یاری پدران‌های ایشان پشتوانه‌ام نبود، در نخستین صفحه، از ادامه‌ی کار باز می‌ماندم و از مشاوره‌های ارزنده‌ی دکتر فاطمه‌ی قادری، و نیز صبوری‌های همسر و تمام کسانی که به هر صورت مرا در نگارش این پایان نامه یاری نموده‌اند تشکر نمایم.

امید که خوانندگان گرامی، کاستی‌های بسیار این صفحات اندک را بر حقیر ببخشایند.

فصل اوّل

مبادی و کلیّات تحقیق

۱-۱- تعریف موضوع (تعریف مسأله، هدف از اجراء و کاربرد نتایج تحقیق)

"الصَّعْلَکَة" پدیده‌ای انسانی- اجتماعی است که دلایل ویژه‌ای در به وجود آمدن آن دخالت داشته، که به طور کلی به معنای "فقر و تنگدستی" و ارتباط آن با بدبختی و بیچارگی و تهی‌دستی است که نتیجه‌ی زندگی سخت و طاقت‌فرسایی می‌باشد که شرایط اجتماعی به جامعه تحمیل نموده است. "صعالیک" گروهی بودند که به دلایل مختلفی از جمله مبارزه با بی-عدالتی و مخالفت با آداب و رسوم جامعه‌ی خود، از قبیله طرد شده و به اجبار، اهل و عیال و خویشان را وداع گفته و در کوه‌های صعب‌العبور و صحراهای بی‌آب و علف پراکنده شده بودند و با این‌که راهزنی را پیشه‌ی خود ساخته و از این طریق امرار معاش می‌کردند، هرگز در مقابل زورگویی سر تسلیم فرو نیاورده و به خاطر لقمه نانی، در یوزگی ثروتمندان را نکردند؛ بلکه معمولاً سرسپرده‌ی آیین جوانمردی بودند و همواره در راه حفظ شرف و آبروی خود، می‌کوشیدند. بارزترین ویژگی این گروه، غارت اموال مرفه‌ان بی‌درد و بخشش آن به درماندگان، تهیدستان و قشر تضعیف شده‌ی جامعه‌ی جاهلی است.

از دیگر نموده‌های "صعلکة" عیاری است که در زبان فارسی به معنای زیرکی، چالاکي، حيله‌گری، جوانمردی و مکاری آمده است. عیاری یکی از طرق تربیت قدیم بوده که در ایران پیش از اسلام وجود داشته است و از اواخر قرن دوم هجری به تدریج با تصوّف در آمیخته، به صورت فتوّت در آمده و در ادبیات فارسی نیز نمود پیدا کرده است. عیّاران اگرچه گروهی راهزن بودند اما همانند صعالیک به آیین جوانمردی پایبند بوده و اصول عملی رازداری، راستگویی، عفت، فداکاری، یاری درماندگان، بی‌نیازی و دلیری را سرلوحه‌ی زندگی خویش قرار داده بودند و هر یک از عیّاران که این اصول را زیر پا می‌گذاشت، به شدّت کیفر می‌دید.

اهمیت و ضرورت تحقیق: با توجه به این‌که اهمیت روزافزون شناخت و به کارگیری اصول اخلاقی، به‌ویژه در جامعه‌ی امروز بر کسی پوشیده نیست، این پژوهش سعی در شناساندن ارزش‌های اخلاقی موجود در متون جاهلی و ادبیات قدیم فارسی به پژوهشگران را دارد. از سوی دیگر نظر به این‌که هر دو گروه صعالیک و عیّاران در عصر خود، عموماً به

عنوان گروهی دزد و راهزن معرفی شده بودند، این پژوهش بر آن است تا با تجزیه و تحلیل آثار به جا مانده از صعالمیک و متون نگاشته شده در مورد عیاران، این دو گروه را از دیدگاهی دیگر به پژوهشگران معرفی نماید.

هدف از این پژوهش، بررسی ارزش‌های اخلاقی و اندیشه‌های انسان دوستانه از دید این دو گروه است که در عین سخت‌کوشی و مبارزه، به اصول اخلاقی ارزشمندی پایبند و در صدد اشاعه‌ی این اصول در جامعه‌ی عصر خود بودند. به این ترتیب که ابتدا به جایگاه صعالمیک در عصر جاهلی و عیاران در ایران پرداخته می‌شود و پس از بررسی متون مربوطه، موارد شباهت و تفاوت تبیین می‌گردد.

دستاوردهای این پژوهش علاوه بر این‌که می‌تواند در حوزه‌ی ادبیات اعم از متون ادبی و تاریخ ادبیات مورد استفاده واقع شود، به دلیل بررسی دقیق شرایط اجتماعی و نقش آن در به وجود آمدن گروه‌های سنت‌شکن، می‌تواند مورد استفاده‌ی پژوهشگران علوم اجتماعی نیز قرار گیرد.

۱-۲- سابقه‌ی تحقیق

نخستین و قدیمی‌ترین منبعی که در آن از شاعران صعالمیک سخن به میان آمده، کتاب "طبقات الشعراء" ابن‌سلاّم است که به طور پراکنده اشعار آن‌ها را ذکر کرده است. کتاب حماسه-ی ابوقّام (۱۸۸-۲۳۱ق) نیز برخی اشعار "ثابت بن أوس الأزدي" را که از صعالمیک مشهور دوره‌ی جاهلی است، ذکر کرده است. ابوالفرج اصفهانی (۲۸۴ق) در کتاب مشهور خود "الأغاني" اشعار شعرای صعالمیک را آورده و بابتی را به آن‌ها اختصاص داده است. اما نگارنده از یافتن کتابی خاص که متون به جا مانده از صعالمیک را به طور جداگانه مورد بررسی قرار دهد، بازماند. همچنین احمد امین در کتاب "الصعلکة و الفتوة في الإسلام"، از صعالمیک یاد کرده و به بررسی آداب و رسوم این گروه، حالات اجتماعی جزیره‌ی العرب در دوران صعالمیک و معرفی خلعا که صعالمیک گروهی از آن‌ها بودند، پرداخته است. در دوران معاصر نیز "یوسف

خلیف" (۱۹۵۹م) در کتاب "الشعراء الصعاليك" به طور خاص این گروه را مورد بررسی قرار داده، به معرفی شخصیت صعاليك، قانون‌های صعلكه و علل به وجود آمدن این گروه پرداخته است.

همچنین در سال ۱۳۷۳ش "محمد رضا هاشملو" پایان‌نامه‌ی دکترای خود را به "بررسی و نقد اشعار صعاليك" اختصاص داده و به گفته‌ی خود، در پی بررسی ریزه‌کاری‌های از قلم افتاده‌ی محققان به ویژه علل پیدایش صعاليك در دوره‌ی جاهلی و آرمان و جهت‌گیری آن‌ها بر آمده است. دکتر رضا افخمی عقدا در سال ۱۳۸۶ش، در مقاله‌ای با عنوان "غربت و بیگانگی در شعر صعاليك" منتشر شده در مجله‌ی کاوش نامه‌ی دانشگاه یزد، به طور خاص دلایل پیدایش این گروه، ویژگی عصیان و تمرّد و سایر بن‌مایه‌های شخصیتی آنان را مورد بررسی قرار داده است.

در باب نوشته‌های به جا مانده در مورد عیّاران ایران نیز نخستین بار کتاب "قابوسنامه" از "عنصر المعالی" در قرن پنجم هجری، از عیّاران سخن راند. کتاب "سمک عیّار" از "فرامرز بن خداداد کاتب ارّجانی" نوشته شده در قرن ششم هجری نیز از مهم‌ترین و قدیمی‌ترین منابعی است که از عیّاران و ویژگی‌های آن‌ها سخن می‌گوید و به طور ویژه از زبان داستان‌پرداز ایرانی "صدقة بن أبي القاسم" خصوصیات، عقاید، اصول و منش این گروه را در قالب داستانی عامیانه معرفی می‌کند. "ابن بطوطه" (۷۰۳ق) نیز در سفرنامه‌ی خود از احوال و اقدامات گروهی به نام عیّاران و عجایب افعال و لطایف حیل آن‌ها یاد می‌کند. در "تاریخ سیستان" (۷۰۴ق) از "یعقوب لیث صفّاری" که در آغاز کار به دستگاه عیّاران متعلق بوده است، سخن به میان می‌آید.

در خصوص پایان‌نامه‌های نگاشته شده‌ی مقطع کارشناسی ارشد در باب این موضوع، می‌توان به پژوهش "فاطمه وزیری همدانی" با عنوان "نهضت سیاسی عیّاران در دوران مغول" در سال ۱۳۵۵ش، و "نقد جامعه‌شناختی سمک عیّار" توسط "محمد کرامتی" در سال ۱۳۶۲ش، و "عیّار، عیّاری و حکایت عیّاران تا قرن دهم" توسط "مرتضی رشیدی آشجردی" در سال ۱۳۷۷ش اشاره کرد که به بررسی فرهنگ، ایده و ویژگی‌های عیّاران ایران تا قرن دهم هجری

می‌پردازد. هرچند در سال‌های اخیر، مطالعات تطبیقی با محوریت داستان سمک عیار صورت گرفته است، اما هیچ‌کدام درصدد بررسی و مقایسه‌ی دو گروه صعاليک و عياران برنيامده‌اند و از همین رو این پژوهش به نوبه‌ی خود، کاوشی جدید و نو به شمار می‌رود.

۳-۱- سوالات پژوهشی

- ۱- اوضاع اجتماعی چه تأثیری در پیدایش گروه‌های سنت‌شکن در جامعه داشته است؟
- ۲- ارزش‌های اخلاقی در اندیشه‌های صعاليک و عياران چه تفاوت‌ها و شباهت‌هایی با هم دارد؟
- ۳- مهم‌ترین وجوه مشترک اندیشه‌های صعاليک و عياران کدام است؟

۴-۱- روش تحقیق

این پژوهش تطبیقی از نوع "بنیادی" بوده، روش بررسی آن "تحلیلی - توصیفی" است و به شیوه‌ی کتابخانه‌ای صورت می‌گیرد. سعی بر این بوده که پس از گردآوری اطلاعات، به تطبیق و مقایسه‌ی اوضاع و احوال اجتماعی عصر ظهور صعاليک و زمان نگاشته شدن کتاب "سمک عيار" و آراء و اندیشه‌های آن‌ها پرداخته شود تا جنبه‌های تفاوت و تشابه این دو اندیشه مشخص گردد و فصل‌های پایان‌نامه، بر اساس شواهد استخراج شده، نگارش یابد.

فصل دوم

نگاهی به جامعه‌شناسی جنبش‌های اجتماعی

حرکت و جنبش پدیدآورنده‌ی زندگی است. هر آنچه آرامش و سکون پذیرد، در خاموشی فرومی‌رود (کاظمینی، ۱۳۴۳، ۱۹) و دیری نمی‌پاید که در حاشیه‌ی تاریخ به دست فراموشی سپرده می‌شود. جامعه نیز همچون سایر پدیده‌های دنیا، از اصل تغییر و جنبش مستثنی نبوده و همواره در حال تحوّل و دگرگونی است. هرچند گاهی این دگرگونی‌ها موجب به وجود آمدن بی‌نظمی موقت در جامعه شده و در مواردی تهدیدی برای امنیت جمعی به شمار می‌آید اما به طور کلی سامان بخش و اصلاح‌گر نظام اجتماعی نیز هست. چرا که غالباً این تحولات و جنبش‌های برخاسته از سر اعتراض، زمانی به وجود می‌آیند که سردمداران اجتماع و طبقات مرفّه جامعه به نوعی آزادی و استقلال دیگر افراد را هدف قرار می‌دهند یا به شخصیت انسانی آن‌ها توهین می‌نمایند.

از آن‌جا که حرکت و رفتار اعتراض‌آمیز صعّالیک و عیّاران نیز نوعی جنبش و هنجارشکنی اجتماعی تلقی می‌شود که در پاسخ به نابرابری‌های موجود در جامعه به وجود آمده‌است، بر آن شدیم تا در آغازین فصل این پژوهش، نگاهی به جامعه‌شناسی این جنبش‌ها داشته باشیم و به توضیح کوتاهی در مورد پدیده‌های مرتبط با آن بپردازیم.

۲-۱- جامعه

انسان موجودی است اجتماعی که تنها با حضور در متن جامعه می‌تواند به اهداف خود جامعه‌ی عمل ببوشاند و جامعه مجموعه‌ای از انسان‌هاست که در جبر یک سلسله نیازها و تحت نفوذ یک سلسله عقیده و ایده و آرمان در یکدیگر ادغام شده و در یک زندگی مشترک غوطه ورنند.

جوامع انسانی پیشرفته‌ی امروز، اگرچه تا حد زیادی همگون است و اعضای آن در بیشتر موارد در پی انسجام و هماهنگی بیشتر هستند، اما گاهی مواردی باعث می‌شود که برخی افراد

این مجموعه‌ی هماهنگ، به تخلف و نافرمانی از قوانین مورد قبول و پذیرفته شده پیردازند و در پی تحول و تغییر نظام سامان یافته‌ی ارزشی آن برآیند.

۲-۲- ارزش:

واژه‌ی ارزش در زبان فارسی اسم مصدر "ارزیدن" و دارای معانی قدر، مرتبه، استحقاق، لیاقت، شایستگی، زیندگی، برازندگی و قابلیت است (دهخدا، ذیل واژه‌ی ارزش). در زبان انگلیسی معادل "valeu" است (معجم الطلاب المزدوج، ذیل ماده‌ی "قیم") و در زبان عربی "قیمة" خوانده می‌شود (الوسیط، ذیل ماده‌ی "قیم").

در اصطلاح جامعه‌شناسی ارزش اجتماعی (social norms) عبارت از چیزی است که موضوع پذیرش همگان است و واقعیت‌ها و اموری را تشکیل می‌دهد که مطلوبیت دارند و مورد خواست و آرزوی اکثریت افراد جامعه است. به طور کلی، ارزش‌ها اصولی هستند که زندگی ما را هدایت می‌کنند (تریاندریس، ۱۳۸۳، ۱۸۱).

۲-۳- هنجار

هنجار (Norm)، به الگوهای رفتاری گفته می‌شود که لازمه‌ی کنترل روابط و کنش‌های اجتماعی هستند. هنجارها اندیشه‌هایی هستند درباره‌ی رفتارهایی که برای اعضای گروهی خاص، رفتار صحیح تلقی می‌شوند و با رعایت کردن آن‌ها جامعه انتظام پیدا می‌کند و اگر کسی، هنجار جامعه یا گروه را رعایت نکند، مورد سرزنش و حتی مجازات قرار می‌گیرد (تریاندریس، ۱۳۸۳، ۱۶۶).

یکی از انواع این مجازات‌ها می‌تواند طرد از جامعه و رانده شدن از میان مردم باشد، به این گونه که جامعه، فرد را در میان خود نپذیرد و او را وادار نماید جامعه را ترک کند و یا از

سایرین کناره بگیرد. در فصل‌های آینده خواهیم دید که این نوع مجازات در مورد صعاليک عصر جاهلی در شبه جزیره‌ی عربستان آشکارا به کار گرفته می‌شود.

۲-۴- عوامل هنجارشکنی

”با آنکه بیشتر عادت‌های ما که از هنجارهای اجتماعی سرچشمه می‌گیرند رفتارهای ما را تعیین می‌کنند، اما وقتی جریان‌هایی به وقوع می‌پیوندد که ما را متعجب می‌کند و بر خلاف انتظار ماست، استفاده از عادت‌ها را متوقف می‌کنیم و به مرور کردن اطلاعاتی می‌پردازیم که می‌تواند منجر به تصمیم‌گیری صحیحی برای چگونگی رفتار شود. در واقع خودشناسی ما ایجاب می‌کند که در یک موقعیت خاص، به روشی عمل کنیم که تصور می‌کنیم برای ما شایسته‌است” (تریان‌دیس، ۱۳۸۳، ۳۱۹).

گاهی ممکن است بنا به همین دلیل، هنجارشکنی‌هایی در جامعه توسط افراد آن صورت گیرد. هنجارشکنی مصادیق گوناگون داشته و به عوامل متعددی بستگی دارد که در زیر به برخی از این عوامل اشاره می‌شود:

۲-۴-۱- عوامل طبیعی و جغرافیایی

تأثیر محیط جغرافیایی در زندگی انسان موجب شده تا برخی از پژوهشگران در اهمیت عامل جغرافیایی مبالغه ورزند و برای توجیه هنجارشکنی‌ها و انحرافات، تعادل آب و هوایی و اوضاع جغرافیایی را در تعادل روحی و فکری افراد مؤثر دانسته به این باور برسند که رفتار فردی و اجتماعی انسان تابع محیط طبیعی است و کسانی که در مناطق غیر معتدل زندگی می‌کنند، آمادگی بیشتری برای گرایش به انحراف از خود نشان می‌دهند.

شواهدی وجود دارد که نشان می‌دهد هر نوع برانگیختگی همچون برانگیختگی به واسطه‌ی هوای گرم و مرطوب، توهین، حذف پاداش مرسوم، محرومیت و حتی گرسنگی می‌-